

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854 OMUIFD, December 2022, 53: 555-572

Değişen Dünyada Yeni Dini Formlar: Postmodern Dönemde Dindarlık Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması

New Religious Forms of in the Changing World:
Validity and Reliability Study of Religiousness Scale
in the Postmodern Era

Dr. İdris YAKUT¹

¹Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara
•yakut2094@gmail.com • ORCID >0000-0001-8741-7842

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 18 Nisan / April 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 06 Aralık / December 2022

Yıl / Year: 2022 | Sayı – Issue: 53 | Sayfa / Pages: 555-572

Atıf/Cite as: Yakut, İ. "Değişen Dünyada Yeni Dini Formlar: Postmodern Dönemde Dindarlık Ölçeği Geçerli ve Güvenirlilik Çalışması"

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 53, Aralık 2022: 555-572.

Etik Kurul İzin Raporları: "Çalışmanın verilerinin toplanması için T.C. Polatlı Kaymakamlığı İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü Etik Kurulu'nun 10.12.2021 tarihli E-79234841-199-38750795 karar nolu izni alınmıştır."

DEĞİŞEN DÜNYADA YENİ DİNİ FORMLAR: POSTMODERN DÖNEMDE DINDARLIK ÖLÇEĞİ GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI

ÖZ:

Tarih boyunca din ve dindarlık gibi kavramlar her toplumda tartışılan bir olgu olmuştur. Günümüzde de özellikle teknolojinin gelişmesiyle birlikte toplumlar- da meydana gelen değişim ve dönüşümler dini inanç ve pratikleri de etkileyerek yeni dindarlık biçimlerini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı “postmodern” olarak isimlendirilen yaşadığımız döneme ait dini inanç ve ritüelleri ölçmeye yönelik geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmektir. Çalışmada ilk olarak literatür taraması yapılmış, uzman görüşü alınmış ve buna göre 40 maddelik bir havuz oluşturulmuştur. Ardından yaşları 15-60 arasında değişen 475 kişi üzerinde yüz yüze ve çevrimiçi olarak anket uygulanmıştır. Verilerin analizinde 40 mad- de ile açımlayıcı faktör analizi yapılmış, KMO değeri .949 ve Bartlett test değeri 3022,838 olarak hesaplanmış olup, chi-square değerinin anlamlı olduğu tespit edil- miştir. Analiz sonucunda tek boyutlu, varyansı %49,279 olan 12 maddelik bir yapı oluşturulmuştur. Madde faktör yükleri .502 ile .816 arasında değişen ölçeğin Cron- bach’s Alpha iç tutarlık katsayısı .903 olarak ölçülmüştür. Amos 24.0 programı ile yapılan doğrulayıcı faktör analizinde ise ($\chi^2 = 2,654$; RMSEA=0,054; NFI = 0,953; CFI = 0,970; GFI = 0,957) elde edilen değerlerin tek boyutlu ölçek ile uyum sağladığı görülmüştür. Yapılan analizler neticesinde postmodern dönemde bireylerin dine, inanca ve ritüele olan yaklaşımlarını ortaya çıkarmak amacıyla yararlanılabilecek geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Din Sosyolojisi, Din, Postmodern Dindarlık, Ölçek.*

NEW RELIGIOUS FORMS OF IN THE CHANGING WORLD: VALIDITY AND RELIABILITY STUDY OF RELIGIOUSNESS SCALE IN THE POSTMODERN ERA

ABSTRACT:

Throughout history, the concepts such as religion and religiousness have been a phenomenon discussed in every society. Today, changes and transformations, which particularly arise from the development of technology, in societies, have also affected religious beliefs and practices and brought along new forms of reli- giousness. Within this context, the aim of this study is to develop a valid and reli-

able scale to measure religious beliefs and rituals of the period we live in, which is called “postmodern”. In the study, firstly, a literature review was conducted, expert opinion was obtained and a pool of 40 items was prepared accordingly. Afterwards, a face-to-face and online survey was conducted on 475 people aged between 15 and 60. In the analysis of the data, exploratory factor analysis was employed with 40 items, KMO value was calculated as .949 and Bartlett’s test value was calculated as 3022,838, and the chi-squared value was found to be significant. In the consequence of the analysis, a unidimensional, 12-item structure with a variance of 49.279% was developed. The Cronbach’s Alpha internal consistency coefficient of the scale, whose item factor loadings ranged between .502 and .816, was calculated as .903. In the confirmatory factor analysis performed with the Amos 24.0 program (= 2,654; RMSEA=0,054; NFI = 0,953; CFI = 0,970; GFI = 0,957), it was observed that the values obtained were compatible with the unidimensional scale. As a result of the analysis, a valid and reliable measurement instrument that can be used to reveal individuals’ approaches to religion, belief and ritual in the postmodern period has been developed.

Keywords: *Sociology of Religion, Religion, Postmodern religiousness, Scale.*

1. GİRİŞ

Değişen toplumsal koşullara bağlı olarak her dönemde oluşan dindarlık tipleri din sosyologlarının sıkça üzerinde çalıştıkları konulardandır. Bu bağlamda araştırmacılar, oluşan dindarlık tiplerini belirlemek ve toplumların dindarlık kriterlerini ölçmek amacıyla birçok farklı ölçek geliştirme çabası içindedirler.^[1] Özellikle 1980 sonrasında ülkemizde etkisi hissedilmeye başlanan küreselleşme, çoğulculuk, sekülerlik, modernizm, postmodernizm gibi kavramlar dini hayatın anlamlandırılmasını ve yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz dönemi ifade etmek için kullanılan kavramlardan biri olan postmodernizmin, içerikleri ve özellikleri çerçevesinde toplumumuzda yaşanan dini hayatı ve dindarlık biçimlerini ne şekilde etkilediğinin ortaya çıkarılması gereklidir.^[2]

Modernizmin sorgulanması ve eleştirilmesi noktasından ortaya çıkan postmodernizm, “sonra” anlamında kullanılan post ön ekiyle “çağdaş, asri” şeklinde tanımlanan modern kelimesinin birleşmesiyle oluşturulmuş, Türkçede moder-

[1] İdris Yakut - Kemaleddin Taş, “İran’da Üniversite Öğrencilerinin Din Anlayışı Üzerine Bir Ölçek Çalışması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/72 (2020), 1026.

[2] Mustafa Tekin, “Türkiye Toplumunun Dini Hayatında Postmodern Tezahürler”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 5.

nizm sonrası ya da modernizm ötesi olarak karşılık bulan bir kavramdır.^[3] Günümüz dünyasının önceki dönemlere göre köklü değişim ve dönüşüm yaşayarak birçok yeniliği bünyesinde barındıran bir özelliğe sahip olması nedeniyle sosyal bilimciler, postmodern kavramını, içinde bulunduğumuz dünyada beliren yeni durumları anlamlandırmak için kullanmışlardır.^[4] Aynı zamanda postmodernizm, sanal ile gerçeklik arasındaki perdenin kalktığı, anlamlı ile anlamsız ve taklit ile orijinalin birbirine karıştığı içinde bulunduğumuz kaotik dönemi belirtmek için kullanılan bir kavramdır.^[5] Zira postmodern toplumda her şeyi birbiriyle ilişkilendirmek mümkün olabileceği gibi ilişkili gibi görünen şeylerin birbirinden kopması da olasıdır. Postmodern durumda bulunan bu sabitsizlik her şeyi birbirine yakınlılaştırabileceği gibi birbirinden tamamen de uzaklaştırabilir.^[6]

Sanat ve mimarlık alanlarından türetilen “postmodern”, “postmodernite”, “postmodernizm” gibi terimler yeterince açık olmamalarına rağmen sosyal bilimlerden tarafından da benimsenen ve sıkça kullanılan terimlerdenidir.^[7] Lyotard postmodernizmi, modern çağda meşrulaştırma aracı olarak kullanılan meta-anlatılara olan şüphe ve inançsızlık olarak nitelemektedir.^[8] Harvey’e göre postmodernist düşüncenin temel özellikleri parçalanma, belirlenemezlik, evrensel söylemlere karşı hissedilen derin güvensizlik ve “üst anlatıların” reddedilmesidir.^[9] Beckford, postmoderniteyle ilgili akılcı kriterlerin tek olarak görülmesine itiraz edilmesi, farklı anlam kodlarının ve sembollerin birleştirilmesine yönelik bir ilginin olması, zaferler içeren mitlerin ve anlatıların terk edilmeye başlanması gibi özelliklerden bahsetmektedir.^[10] Baudrillard, gerçeklik zeminin kaybolmasıyla birlikte modernliğe ait göstergelerin kaybolduğu iddiasında bulunarak düşüncelerinin merkezine “bir köken ya da bir gerçeklikten yoksun gerçeğin modeller aracılığıyla türetilmesi (hipergerçek)” olarak isimlendirdiği “simülasyon” kavramını koymaktadır. Baudrillard’ın gerçeğin yerini aldığı öne sürdüğü simülakrlar, bütün dünyayı etkisi altına alarak olayları anlamsızlaştırmaktadır.^[11] Giddens ise modernliğin bittiği ve postmodern bir döneme geçiş yapıldığı düşüncesine katılmamaktadır. Giddens’a göre, postmodern bir dönemde olunması için sosyal gelişimin yörüngesi bizleri modernliğin kurumlarından uzaklaştırıp yeni ve farklı bir toplumsal düzene doğru götürmelidir. Ancak içinde bulunduğumuz durum modernliğin ötesinde değil,

[3] Yavuz Bayram, “Postmodernizm Üzerine”, *Baykara* 5 (2007), 37-39.

[4] Mustafa Arslan, “Postmodern Yeni Dinsel Kimlik ve Paranormal İnançlar”, *Milal ve Nihal* 12/2 (2015), 55-72.

[5] Yunus Emre Yaylacı, “Postmodernizmi Nietzsche Üzerinden Temellendirme Denemesi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 16/808 (2019), 68.

[6] Perry Anderson, *Postmodernitenin Kökenleri*, çev. Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 89.

[7] Inger Furseth - Pal Repstad, *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*, çev. İhsan Çapçioğlu - Halil Aydınalp (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2013), 149.

[8] Jean François Lyotard, *Postmodern Durum*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Bilgeşu Yayıncılık, 2013), 74.

[9] David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997), 21.

[10] Furseth - Repstad, *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*, 149.

[11] Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır (Ankara: Doğu Batı, 2003), 15-65.

modernliğin kurumsal niteliklerinin değiştiği ve yeni anlamlar kazandığı radikal modernizmdir.^[12]

Postmodern küreselleşmeyle birlikte zaman, mekân ve mesafe kavramlarının kaybolduğu, dünyanın küresel bir köye döndüğünden söz edilmektedir.^[13] Her türlü otoritenin reddi, bireysel özgürlük talebinin yoğun bir şekilde hissedilmesi, gerçekliğin parçalara ayrılması, dinin kurumsal yapısına karşı ferdi maneviyatçılığın ortaya çıkması, tüketim kültürünün değişmesine bağlı olarak haz ve deneyim çılgınlığının yaşanması, dijitalleşen dünyada güven duygusunun zedelenmesi postmodern dönemi niteleyen özellikler olarak görünmektedir.^[14] Aynı zamanda postmodern dönemde karmaşık gerçekler karşısında nesnel ve mükemmel bilgi aramak anlamını yitirmiş olduğundan herkes haklı olabilir. Ayrıca postmodern dönemde yapılan analizlerde nesnellik değil görelilik esas olduğu için bilimde ve dinamik bir şekilde seyreden günlük hayatta neden sonuç ilişkisi aramak gereksizdir.^[15] Postmodern dönemde gerçekleşen bu değişim ve dönüşümlerin bireylerin gündelik hayatında, özellikle de dini alanda görünürlük kazandığını ve postmodernitenin yaymış olduğu değişim rüzgârından dini pratiklerin de doğrudan etkilendiğini söylemek mümkündür.^[16]

Sosyal, dini ve tüketim kültürü bağlamında birbirine ters gibi görünen kavramların ve tarzların bir arada varlığını sürdürebileceğine odaklanan postmodernizme göre, İslami literatürde sıkça karşılaştığımız kavramlardan olan mahremiyet ve moda, türban ve gösterişli giyim ilişkileri çelişki olmaktan ziyade birlikte hareket alanı bulabilen yeni bir dindarlık algısının oluşmasına katkı sunan kavramlar olarak görülebilir.^[17] Aynı şekilde Müslüman aktörlerin isteklerine bağlı olarak yeni mekânların ve iletişim araçlarının ortaya çıkması; dini söylemlerin ve mekânların, bedensel ritüellerin değişim göstermesi dini ve seküler olarak birbirine zıt görünen kavramların postmodern dönemde iç içe geçtiğinin göstergesidir.^[18] Bu bağlamda yapılan literatür taramasında postmodern dönem ve din ilişkileri kapsamında birçok çalışmanın olduğu, ancak bu dönemde oluşan dindarlık biçimlerini ölçme adına yeterince çalışma yapılmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma araştır-

[12] Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018).

[13] Jonathan Friedman, "Küresel Sistem Küreselleşme ve Modernitenin Parametreleri", çev. Abdullah Topçuoğlu - Yasin Aktay, *Postmodernizm ve İslam, Küreselleşme ve Oryantalizm* (Ankara: Vadi Yayınları, 1996).

[14] Asım Yapıcı, "Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları", *İlahiyat Akademi Dergisi* 12 (2020), 3.

[15] Abdülatif Tüzer, *Çağdaş Sorunların Kısacasında Din* (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 119.

[16] Talip Demir, "Postmodern Perspektiften Popüler Kültür ve Dindarlığın Yeni Formları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2016), 125.

[17] Filiz Çömez Polat, *Türkiye'de Değişen Dindarlık Göstergeleri Ve Sosyal Medya* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

[18] Nilüfer Göle, *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar* (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 89.

macıların konuya dikkatlerini çekmek ve alandaki eksikliğin giderilmesine katkıda bulunması açısından önemlidir.

2. DINDARLIĞIN ÖLÇÜLMESİ

Dinin, toplumun farklı kesimlerinde ne şekilde algılandığının ve ne düzeyde yaşamın bir parçası olduğunun ölçülmesi, din sosyolojisinin en önemli problemlerinden birisi olmuştur. Bu kapsamda çeşitli dindarlık tipolojileri oluşturularak ölçekler geliştirilmeye çalışılmıştır.^[19] Dindarlık olgusunu ampirik olarak ölçme amaçlı oluşturulan bu ölçeklerin bir kısmı bireylerin eylemleri, alışkanlıkları, tavırları ve tutumları arasındaki farklılıkları dini topluluklarla olan bağlantıları merkeze alarak ölçmeye çalışırken diğer bir kısmı da bireysel özellikler ve eğilimlerden yararlanmak suretiyle ölçmeye teşebbüs etmişlerdir.^[20]

Dindarlığın ölçülmesine yönelik Batı'da yapılan çalışmalar incelendiğinde dindarlığın tek boyutlu dindarlık ölçeklerinden faydalanılarak ampirik olarak ölçülmesinin 1930'lara kadar uzandığı görülmektedir. Bu ölçeklerde kabul edilen dindarlık göstergelerinin dini ibadetlerde yer alma, dini gruplara mensup olma ve Tanrı'ya inanç şeklinde kabul edildiği gözlemlenmektedir.^[21]

1960'lı yıllar itibarıyla ise dindarlığın çok boyutlu olarak ele alınması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır.^[22] Bu doğrultuda yapılan ilk ve önemli araştırmalardan biri Allport ve Ross'un geliştirdikleri ve dindarlığın içsel ve dışsal boyutundan söz ederek insanları dini kişiliklerine göre iç-güdümlü ve dış-güdümlü dindarlar şeklinde kategorize eden çalışmadır.^[23]

Lenski'nin dindarlığı 'doktrinal ortodoksi, adanmışlık, derneklere üyelik ve toplumsal katılım' şeklinde dört boyutta incelediği 'Dini Yönelim ve Katılım (Religious Orientation and Involvement)' ölçeği de çok boyutlu ölçek kapsamında yapılan çalışmalardan biridir. Lenski bu ölçek çalışmasında 'doktrinal ortodoksi' ve 'adanmışlık' boyutlarını dini yönelim ölçütleri; 'derneklere üyelik' ve 'toplumsal katılım' boyutlarını dini katılım ölçütleri olarak kabul etmiştir.^[24]

[19] Erkan Erol, "Türkiye'de Dindarlığın Tespiti İle İlgili Çalışmalar ve Tahkiki Dindarlığın Ölçülmesiyle İlgili Öneriler", *EKEV Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 125.

[20] Hakkı Kardeş, "Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (AÜİFD) Dergisi* 49/1 (2008), 192-193.

[21] Asım Yapıcı, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 2/2 (2002).

[22] Kardeş, "Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma".

[23] Kemaleddin Taş, "Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 180.

[24] Emine Dilşad Akça - Mualla Yıldız, "Dindar İnsan Algısı Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması", *Bilimname* 43 (Mart 2020), 409-435.

Dindarlığı çok boyutlu olarak inceleyen ve çağdaş araştırmacıların esin kaynağı olan sosyal bilimcilerden ikisi de Glock ve Stark'tır. Onlar, "The Dimensions of Religious Commitment Scale (Dini Bağlılığın Boyutları Ölçeği) adlı çalışmada dindarlığı inanç, ritüel, deneyim, bilgi ve sonuçlar olarak beş boyutta incelemiştirlerdir.^[25]

Yukarıda saydığımız çalışmaların yanı sıra Faulkner ve De Jong'un 1976 yılında yaptıkları ve altı boyuttan oluşan "Dindarlığın Kültürlerarası Boyutları" ölçekleri, King ve Hunt'un 1979'da oluşturdukları on bir boyuttan oluşan ölçek çalışmaları da kendilerine özgü teolojileri doğrultusunda dindarlığı çok boyutlu bir şekilde konu edinen çalışmalar arasında yer alır.^[26]

Türkiye'de dindarlığın ölçülmesine yönelik araştırmalar 1960'larda başlamış ve Glock, Lenski, King ve R. A. Hunt'in çalışmalarından esinlenilerek Müslüman dindarlığının da benzer boyutlarla ilişkilendirildiği görülmektedir.^[27] Bu kapsamda yapılan ilk çalışmalardan birisi Taplamacıoğlu (1962) tarafından geliştirilen, Türkiye'de dini hayatın yoğunluğunu tespit için geliştirilen ve dindarlığı beş kategoriye ayıran çalışmadır. Taplamacıoğlu bu çalışmada dindarlığı "Gayr-i amel Grup", "İdare-i maslahatçı Grup", "Dini bütün veya Âmil Grup", "Sofu Grup" ve "Softa Grup" şeklinde kategorize etmiştir.^[28]

Dindarlığın tespitine yönelik yapılan önemli çalışmalardan birisi de Mutlu tarafından 1989 yılında yapılan, olumlu ve olumsuz toplam 14 maddeden oluşan "Bir Dindarlık Ölçeği"dir.^[29]

Dindarlığın ölçülmesine yönelik yapılan çalışmalardan biri de Uysal tarafından 1994 yılında yapılan; katılımcıların dini hayatla ilgili değişik eğilim, inanç, tutum ve tavırları sorgulayan 4 basamaklı Likert formatında maddeler kullandığı "İslami Dindarlık Ölçeğidir."^[30]

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2014 yılında Necdet Subaşı koordinatörlüğünde yaptığı Türkiye'de yaşayan İslam dinine mensup bireylerin inanç, ibadetleri yerine getirme ve dini bilgi durumlarıyla dinin günlük hayattaki yansımalarına ilişkin

[25] Özlem Altunsu Sönmez, "Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2016), 566.

[26] Reza Mahbubi, "SakhtMogayese (Bumi) Beraye Sencesh Dindari", *Management in The Islamic University* 9/4/1 (2015), 121.

[27] Ahmet Onay, "Dindarlık Ölçme Çalışmaları: Dindarlık Ölçümünde Üç Farklı Yaklaşım ve Ölçmenin Esasları", *İslami Araştırmalar Dergisi* 14/3-4 (2001), 439-449.

[28] Mehmet Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet Ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)* 10/1 (1962), 141-151.

[29] Kayhan Mutlu, "Bir Dindarlık Ölçeği: Sosyoloji'de Yöntem Üzerine Bir Tartışma", *İslami Araştırmalar Dergisi* 3/4, (1989), 195.

[30] Veyssel Uysal, "İslami Dindarlık Üzerine Bir Pilot Çalışma", *İslami Araştırmalar Dergisi* 8/3-4 (1995), 263-271.

tespitleri içeren “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması” da önemli çalışmalardan biridir.^[31]

Dindarlık kriterlerini belirlemek amacıyla 2006 yılında Taş tarafından yapılan “Dindarlık Kriterleri Ölçeği” de bu konuda yapılan önemli çalışmalardan birisidir. Üç faktör ve 48 maddeden oluşan ölçekte “Geleneksel/İlmihalci Dindarlık” faktörü 19 soruyu barındırmakta, “Modernist/Hümanist Dindarlık” kısmı 18 maddeden oluşmakta ve “Popüler/Hürafeci Dindarlık” bölümünde ise 11 madde yer almaktadır.^[32]

Yukarda bahsedilen çalışmaların yanı sıra, Köktaş’ın^[33] “Müslüman Dindarlık Ölçeği”, Arslan’ın^[34] “Popüler Dindarlık Ölçeği”, Yapıcı’nın^[35] “Dinin Etkisini Hissetme Ölçeği”, Karasha’inin^[36] “Kırsal Dindarlık Ölçeği”, Coştu’nun^[37] “Dine Normatif Ve Popüler Yaklaşım: “Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi””, Ulu’nun^[38] “Dini Hayat” ölçeği, Seyhan’ın^[39] “Dini Şuur Ölçeği” Türkiye’de yapılan dindarlığı ölçmeye yönelik ölçek modelleri olarak gösterilebilir.

3.YÖNTEM

Bu bölümde ölçek geliştirme sürecinde veri toplanan grubun demografik özellikleri ve ölçeğin geliştirilme basamakları hakkında bilgi verilecektir.

3.1. Evren ve Örneklem Grubu

Çalışmanın evrenini, Ankara/Polatlı ilçesinin 15-60 yaş aralığında bulunan bireyler ve örneklem grubunu ise bu bireyler içerisinde basit tesadüfi yöntemle seçilmiş olan 475 kişi oluşturmaktadır. Örneklemen seçilmesinde katılımcıların

[31] Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması* (Ankara: Diyanet Vakfı, 2014).

[32] Taş, “Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma”.

[33] Mehmet Emin Köktaş, *Türkiye’de Dini Hayat* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1993).

[34] Mustafa Arslan, “Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması”, *Din Bilimleri Akademik Çalışmalar Dergisi* 3/1 (Ağustos 2003), 97-116.

[35] Asım Yapıcı, “Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 6/1 (2006), 65-115.

[36] Hakkı Karasha’in, “Türkiye Kırsal Dindarlığı Üzerine Bir Pilot Araştırma (Gördes ve Çevre Köyleri Örneği)”, *Dini Araştırmalar* 10/28 (2007), 105-117.

[37] Yakup Coştu, “Dine Normatif Ve Popüler Yaklaşım: ‘Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi’”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (Haziran 2009), 119-139.

[38] Mustafa Ulu, *Dindarlığın Tanımı, Boyutları ve Ölçülmesi Üzerine Psikolojik Bir Araştırma*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Öğrencileri Örneği (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

[39] Beyazıt Yaşar Seyhan, “Dini Şuur Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması”, *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (2015), 399-414.

cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, aylık gelir seviyesi ve çalışma durumu gibi farklı demografik özellikler taşımaları amaçlanmıştır.

3.1.1. Cinsiyet

Tablo 1. Örneklem Grubunun Cinsiyeti

Cinsiyet	f	%
Kadın	325	68,4
Erkek	150	31,6
Toplam	475	100

Tablo 1'den anlaşıldığı gibi katılımcıların %68,4'ü kadınlardan, %31,6'sı erkeklerden oluşmaktadır.

3.1.2. Yaş

Tablo 2. Örneklem Grubunun Yaşı

Yaş Grupları	f	%
15-19 yaş	24	5,1
20-29 yaş	174	36,7
30-39 yaş	151	31,8
40 -49 yaş	101	21,2
50-59 yaş	25	5,2
Toplam	475	100

Tablo 2'den anlaşıldığı üzere araştırmaya katılanların %5,1'i 15-19 yaş, %36,7'si 20-29 yaş, %31,8'i 30-39 yaş ve %21,2'si 40-49 yaş ve %5,2'si 50-59 yaş aralığındadır. Araştırmaya katılanların büyük çoğunluğunu 15-39 yaş arası kişilerin oluşturması postmodernite bağlamında yeni dindarlık tiplerinin en çok gençlerde karşılaşılan bir durum olarak düşünülürse önem arz etmektedir.

3.1.3. Eğitim Düzeyi

Tablo 3. Örneklem Grubunun Eğitim Düzeyi

Eğitim Düzeyi	f	%
İlkokul	20	4,2
Ortaokul	21	4,4
Lise	80	16,8

Lisans	255	53,7
Lisansüstü	99	20,9
Toplam	475	100

Tablo 3 incelendiğinde katılımcıların %4,2'sinin ilkokul, %4,4'ünün ortaokul, %16,8'inin lise, %53,7'sinin lisans ve %20,9'unun lisansüstü eğitim düzeyinde olduğu görülmektedir.

3.1.4. Aylık Gelir Seviyesi

Tablo 4. Örneklem Grubunun Aylık Gelir Seviyesi

Aylık Gelir Seviyesi	f	%
Düşük	83	17,5
Orta	347	73,1
Yüksek	45	9,4
Toplam	475	100

Tablo 4'e göre örneklem grubunun %17,5'inin aylık geliri düşük, %73,1'inin orta ve %9,4'ünün yüksek seviyededir.

3.1.5. Çalışma Durumu

Tablo 5. Örneklem Grubunun Çalışma Durumu

Çalışma Durumu	f	%
Öğrenci	95	20
Ev Hanımı	90	18,9
Kamu Çalışanı	192	40,4
Özel Sektör Çalışanı	58	12,2
Diğer	40	8,5
Toplam	475	100

Tablo 5'e göre katılımcıların %20'sinin öğrenci, %18,9'unun ev hanımı, %40,4'ünün kamu çalışanı, %12,2'sinin özel sektör çalışanı ve %8,5'inin diğer çalışma grubunda olduğu görülmektedir.

3.2. Ölçeğin Geliştirilmesi

Araştırmada, ölçek geliştirilme sürecinde genel olarak takip edilmesi gereken aşağıdaki aşamalar uygulanmıştır:

1. Madde Havuzu Oluşturma Aşaması
2. Uzman Görüşü Alma
3. Ön Deneme Uygulaması
4. Geçerlik ve Güvenirlik Testi Aşaması.^[40]

Birinci aşama olan madde oluşturma aşamasında ilgili literatür taranmış, ölçme aracının amacına hizmet edeceği düşünülen, sade ve anlaşılır olmasına dikkat edilen 40 maddelik soru havuzu oluşturulmuştur. Soru havuzunun oluşturulmasında Özbolat'ın^[41], Imil'in^[42], Arslan'ın^[43], Demir'in^[44] ve Sungur'un^[45] çalışmalarından faydalanılmıştır. Sonrasında soru havuzunda bulunan maddelerin ölçülmek istenen amaca uygunluğunu ve alanı temsil yeterliliklerini belirleyip kapsam geçerliliğini test etmek amacıyla ikinci aşama olan uzman görüşüne başvurma aşamasına geçilmiştir. Bu kapsamda ölçek maddelerinin postmodern dönemde bireylerin dine, inanca ve ritüele olan yaklaşımlarını kapsayıp kapsamadığı, dil bilgisi açısından yeterliliğini ve anlaşılabilirliğini belirlemek amacıyla eğitim ve sosyoloji alanından 5 akademisyenin görüşleri alınmıştır. Hazırlanan taslak ölçek, Polatlı Kaymakamlığı'nın 10/12/2021 tarihli ve E-79234841-199-38750795 sayılı etik oluru ve araştırma izni çerçevesinde Ankara İli Polatlı İlçesinde ikamet eden 15-60 yaş aralığında bulunan 369'u yüz yüze ve 199'u çevrimiçi olmak üzere toplam 568 kişiye 10/12/2021- 20/02/2022 tarihleri arasında uygulanmıştır. Toplanan anket verilerinden 93'ünün hatalı doldurulduğu saptanmış ve 475 anket geçerli sayılmıştır. Anket verileri sonucunda 12 maddeden oluşan "Postmodern Dönemde Dindarlık" ölçeği geliştirilmiştir.

Elde edilen verilerin analizinde SPSS 22.0 ve AMOS 24.0 programlarından yararlanılmıştır. Postmodern Dönemde Dindarlık ölçeğinin yapı geçerliliğini belir-

[40] Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi, Kavramlar, İlkeler, Teknikler* (Ankara: 3A Araştırma Eğitim Danışmanlık, 1995), 139-143.

[41] Abdullah Özbolat, "Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık", *Journal of Islamic Research* 28/3 (2017), 265-278.

[42] Muhittin Imil, "Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihani: Post-Pandemik Dönem ve Din", *Dini Araştırmalar* 23/57 (2020), 65-94.

[43] Arslan, "Postmodern Yeni Dinsel Kimlik ve Paranormal İnançlar".

[44] Demir, "Postmodern Perspektiften Popüler Kültür ve Dindarlığın Yeni Formları".

[45] Erol Sungur, *Postmodern Tüketim Anlayışında Dindar Yaşam Biçimleri* (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

lemek amacıyla faktör analizi uygulanmıştır. KMO ve Bartlett Testi sonuçlarına bakılarak faktör analizinin yorumlanabilir olduğuna karar verilmiştir.

Ölçekteki maddeler, Likert^[46] tipi ölçek geliştirme yöntemine göre hazırlanmış olup her madde için “Hiç katılmıyorum, Katılmıyorum, Kararsızım, Katılıyorum ve Tamamen katılıyorum” olmak üzere 1’den 5’e doğru puan değeri olan beş tercih hakkı sunulmuştur. Ölçekten alınacak puan en düşük 12; en yüksek 60 puandır. Puanın yüksekliği Postmodern Dönemde Dindarlık düzeyinin yüksekliğini ifade etmektedir.

4. BULGULAR

4.1. Geçerliğe İlişkin Bulgular

Postmodern Dönemde Dindarlık ölçeği geçerlik çalışmasının ilk aşamasında verilerin normal dağılım gösterip göstermediği test edilmiştir. Bu doğrultuda veri grubunun basıklık (kurtosis) ve çarpıklık (skewness) değerleri normallik açısından incelenmiştir. Bir veri setinde çarpıklık ve basıklık değerlerinin +1,96 ile -1,96 arasında olması bu veri setinin normal dağılım gösterdiğini belirtmektedir.^[47] Postmodern Dönemde Dindarlık ölçeğinin çarpıklık değerinin .071, basıklık değerinin -.691 olduğu tespit edilerek veri setinin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir.

İkinci aşamada, elde edilen veriler üzerinde açımlayıcı faktör analizi (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılarak Postmodern Dönemde Dindarlık ölçeğinin yapı geçerliği incelenmiştir. Faktör analizi yapılmadan önce veri grubunun faktör analizi için uygunluğunu test etmek adına Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett küresellik testinden faydalanılmıştır. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değerinin 0,60’tan büyük olması ve Bartlett küresellik testi değerinin 0,05’ten küçük olması verilerin faktör analizi yapmak için uygun olduğunu ifade etmektedir.^[48] Postmodern Dindarlık Ölçeğinin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri 0,949 ve Bartlett Küresellik Testi sonucu 3022,838 olarak hesaplanmış, chi-square değerinin anlamlı ($p < 0,05$) olduğu tespit edilmiştir.

[46] Likert tipi ölçeklerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. A. Ata Tezbaşaran, *Likert Tipi Ölçek Geliştirme Kılavuzu* (Ankara: Psikologlar Derneği Yayınları, 1997).

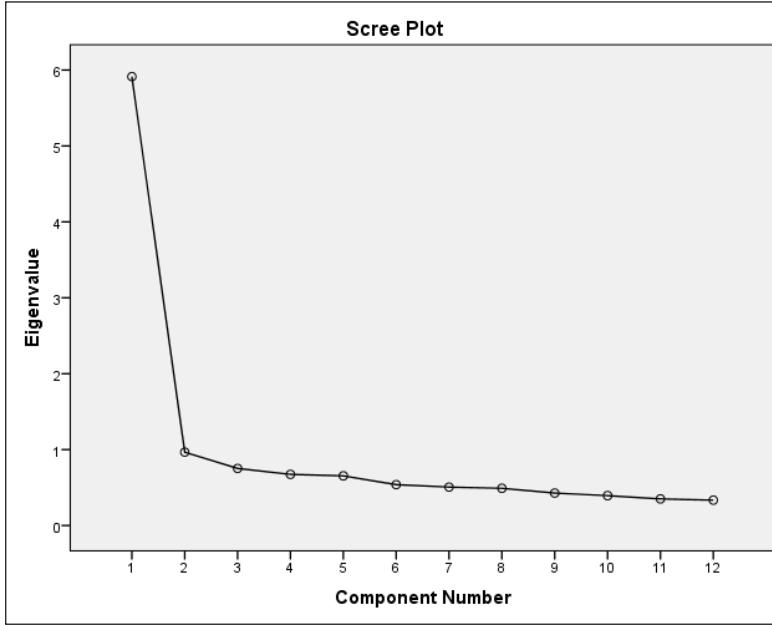
[47] Abdullah Can, *Bilimsel Araştırma Sürecinde Nicel Veri Analizi* (Ankara: Pegem Akademi, 2013).

[48] Şener Büyüköztürk, *Veri Analizi El Kitabı* (Ankara: Pegem Akademi, 2007).

Tablo 6. Kaiser-Meyer- Olkin ve Bartlett Küresellik Testi Değerleri

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Testi	Bartlett Küresellik Testi		
	χ^2	Sd	p
,949	3022,838	66	,000

Açımlayıcı faktör analizi sırasında ölçekte yer alacak maddelerin madde toplam korelasyonlarının 0,30'dan daha büyük ve madde özdeğerinin ise 1 olmasına özen gösterilmiştir.^[49] Ölçekte oluşan faktör sayısının ortaya çıkarılmasında yamaç birikinti testi esas alınmıştır. Yamaç birikinti testi sonucunda dikey bölümde özdeğeri büyük olan faktörler dikey bölümde yer alırken özdeğeri küçük olan faktörler yatay grafikte temsil edilmektedir.^[50] Postmodern Dindarlık ölçeği için esas alınan yamaç birikinti testi sonucunda ortaya çıkan faktör sayısı grafiği Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. Postmodern Dindarlık Ölçeğinin Yamaç Birikinti Grafiği

Postmodern Dönemde Dindarlık Ölçeği yamaç birikinti testinde oluşan sonuçlara göre ölçeğin tek faktörden oluştuğu görülmektedir. Tek faktörden oluşan ölçek maddelerinin faktör yükleri tablo 7'de verilmiştir.

[49] Şener Büyükköztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı* (Ankara: Pegem Akademi, 2012).

[50] Robert F. Devellis, *Ölçek Geliştirme: Kuram ve Uygulamalar*, çev. Tarık Totan (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2014).

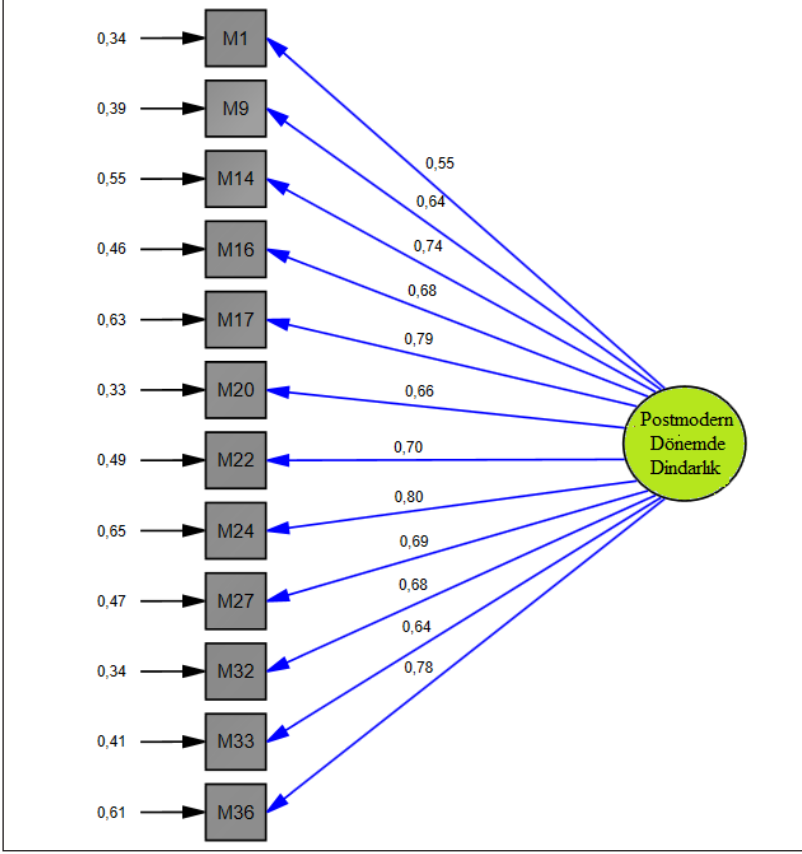
Tablo 7. Postmodern Dönemde Dindarlık Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları

Maddeler	X	Faktör Yükleri	Varyans %
Dindarlık, giyim tarzı gibi şekilciliğe indirgenmemelidir.	4,18	.502	49,279
Dinin kurumsallaşması (geleneksel, kuşaktan kuşağa aktarılan dini kurallar) yerine dinin bireysel olarak yaşanması daha anlamlıdır.	4,19	.593	
İnsan, dini değerlerden ziyade akıl ve mantığıyla hareket etmelidir.	3,68	.764	
Erdemli (doğru, güzel ve iyi davranışları benimsemiş) bir hayat süren herkes inandığı dine bakılmaksızın dindar kabul edilebilir.	4,35	.712	
İnanç farklılıkları, evlenme için engel kabul edilmemelidir.	4,11	.808	
Tesettürlü kadınların dış görünüşlerine önem vermeleri (kişisel bakım, estetik vb.), sportif etkinliklerde yer almaları dindar görünümüne zarar vermez.	3,88	.604	
Kişi, dini tartışmalardan (konulardan) ziyade günlük hayat meseleleriyle daha fazla meşgul olmalıdır.	3,68	.735	
Dindar olmak insanlara güven verir.	3,65	.816	
Kişi, farklı dinlerin doğrularını alarak kendi inanç sistemini oluşturabilir.	2,76	.716	
Din, insanın Tanrı ile manevi (içsel) bir bağ kurması olarak anlaşılmalıdır.	3,32	.628	
Ölümden sonraki yaşam yerine bu dünyaya ve günlük hayata odaklanmak gerekir.	2,53	.674	
İnsan, bir "Kutsal"ı (yüce sayılan mekânlar, zamanlar, varlıklar, nesnelere vb.) olmadan da hayatına yön verebilir.	3,36	.795	
KMO= 0,949 Bartlett Test= 3022,838			

Tablo incelendiğinde, Postmodern Dönemde Dindarlık Ölçeğinin tek boyut altında toplanmış 12 maddeden oluştuğu, maddelerin faktör yüklerinin 0,502 ile 0,816 arasında değiştiği ve bu değerlerin 0,32 kabul düzeyini geçtiği görülmektedir. Aynı zamanda ölçeğin yüzde 49,279 olarak açıkladığı toplam varyansın Sosyal Bilimler alanı için yeterli düzeyde olduğu görülmektedir.^[51]

Çalışmanın boyut yapısının ayrıntılı incelenmesi amacıyla "maksimum olabilirlik kestirim yönteminden" faydalanılarak veriler doğrulayıcı faktör analizi uygulanarak tekrar gözden geçirilmiştir.

[51] Robert F. Scherer - vd., "Dimensionality of Coping: Factor Stability Using the Ways of Coping Questionnaire", *Psychological Reports* 62/3 (ts.), 763-770.

Şekil 2. Postmodern Dönemde Dindarlık Ölçeği DFA Değerleri

Şekil 2'de maddelerin solunda 0,33 ile 0,65 arasında yer alan değerler hata varyanslarını, sağ tarafta gösterilen değerler ise standartlaştırılmış faktör yüklerini göstermektedir. Elde edilen değerlerin ilgili boyutta yük değeri aldığı ve bu değerlerin 0,55 ile 0,80 arasında değiştiği görülmüştür. Bu değerler sonucunda, maddelerin elde edilen yapıyı temsil düzeylerinin yeterli olduğunu söylemek mümkündür. Faktör yük değerlerinin yanında genel model- veri uyumunu gösteren uyum indekslerinin de gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda veri grubunun analizi sonucunda oluşan uyum indeksleriyle ilgili değerler tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. Postmodern Dönemde Dindarlık Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Uyum İndeksleri	Madde Değerleri	Mükemmel Uyum	İyi Uyum
X^2	143,341		
Sd	54		
X^2/sd	2,654	≤ 3.00	$3.00 < < 8.00$
RMSEA	0,054	≤ 0.05	$0.05 < RMSEA \leq 0.08$
SRMR	0,0347	≤ 0.05	$0.05 < SRMR \leq 0.10$
GFI	0,957	$0.95 \leq GFI < 1.00$	$0.90 \leq GFI < 0.95$
AGFI	0,939	$0.90 \leq AGFI < 1.00$	$0.85 \leq AGFI < 0.90$
CFI	0,970	$0.97 \leq CFI < 1.00$	$0.95 \leq CFI < 0.97$
NFI	0,953	$0.95 \leq NFI < 1.00$	$0.90 \leq NFI < 0.95$
IFI	0,970	$0.95 \leq IFI < 1.00$	$0.90 \leq IFI < 0.95$

Tablo 8’de verilen değeri ve GFI, CFI, AGFI, SRMR, NFI ve IFI değerlerinin mükemmel uyumu gösterdiği görülmektedir. RMSEA değerine bakıldığında ise bu değer 0,054 olduğu ve iyi uyum gösterdiği söylenebilir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda oluşturulan modelin veriye uyum sağladığı ve tek faktörlü yapının doğrulandığını söylemek mümkündür.

4.2. Güvenirliğe İlişkin Bulgular

Ölçek geliştirme çalışmalarında, geçerlikten sonra ölçme aracının sahip olması istenen bir diğer özellik güvenirlidir. Güvenirlik, katılımcıların ölçek maddelerine verdikleri cevapların tutarlı olmasını^[52] her durumda benzer sonuçlar ortaya koyabilmesini ifade etmektedir.^[53] Bu çalışmada güvenirlilik düzeyini belirlemek amacıyla ölçek maddelerinin homojen yapı içerisinde bir bütünü ifade edip etmediğini gösteren ve alfa modeli olarak da bilinen ‘Cronbach’s Alpha’ iç tutarlılık^[54] değeri hesaplanmıştır. Ölçeğin Cronbach’s Alpha iç tutarlılık katsayısı 0,903 olarak bulunmuştur.

Alpha katsayısının bulunabileceği aralıklar ve buna bağlı olarak da ölçeğin güvenirlilik durumu şu şekildedir:

- $0,00 < \alpha < 0,40$ (Ölçek güvenilir değildir)
- $0,40 < \alpha < 0,60$ (Ölçek düşük güvenirliliktir)

[52] Büyüköztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, 163.

[53] Judith Bell, *Doing Your Research Project* (Buckingham: Open University Press, 1993), 64.

[54] Aliye Kayış, “Güvenirlilik Analizi (Reliability Analysis)”, *Spss Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, ed. Şeref Kalaycı (Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2006), 405.

- $0,60 < \alpha < 0,80$ (Ölçek oldukça güvenilirdir)
- $0,80 < \alpha < 1,00$ (Ölçek yüksek derecede güvenilirdir)^[55]

Yukarıda verilen aralıklar incelendiğinde “Postmodern Dönemde Dindarlık” ölçeğinin yüksek derecede güvenilir olduğu söylenebilir. Bu ölçekten yüksek puan alan kişilerin postmodern dönemde dine, inanca ve ritüele olan yaklaşım düzeylerinin yüksek olduğu kabul edilmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Ankara Polatlı örneğinden hareketle, içinde yaşadığımız ve postmodern olarak isimlendirilen dönemin özellikleri dikkate alınarak toplumumuzun yeni dönemde dine, inanca ve ritüellere olan tutumlarını tespit etmeye yarayan ölçek geliştirilmiştir. Yapı geçerliği faktör analizi ile yapılan ve faktör yük değerleri ,502 ile ,816 arasında değişen tek boyutlu ve 12 maddeden oluşan bir ölçek oluşturulmuştur. Faktör analizi sonucunda yapı geçerliği sağlanan ölçeğin güvenilirlik testi sonucunda ise iç tutarlılık katsayı (cronbach's alpha) değeri ,903 olarak oldukça yüksek çıkmıştır. Bu doğrultuda ölçeğin toplumun yeni dönemde (postmodern) dine, inanca ve ritüele olan yaklaşımlarını ölçmek amacıyla kullanılabileceğini söylemek mümkündür.

Son derece hızlı bir şekilde gelişen teknolojiyle birlikte tüm toplumlarda meydana gelen değişim ve dönüşümler insanların hemen hemen her alanda olduğu gibi dini alanda da bakış açılarını etkilemiş, dini tutum ve davranışlarında farklılığa yol açmıştır. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz dönemin özelliklerini dikkate alarak bireylerin dini alanda ne tür ve hangi düzeyde değişimler yaşadığını değerlendirmek önem arz etmektedir. Bu bağlamda yapılan çalışma toplumumuzun postmodern dönemdeki dindarlık biçimleriyle ilgili halihazırdaki bakış açılarını yansıtmaktadır. Bu doğrultuda geliştirilen ölçek, toplumun dine yönelik postmodern döneme özgü tutumlarını bilimsel kriterlere uygun olarak belirlemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca konuyla ilgili yapılacak olan çalışmalar için bir kaynak niteliği taşıyabileceği ifade edilebilir.

[55] Zeki Arslantürk - E. Hamit Arslantürk, *Uygulamalı Sosyal Araştırma Kavramlar-Metotlar-Teknikler-Bilgisayar Uygulamaları* (İstanbul: Çamlica Yayınları, 2010), 160.

KAYNAKÇA

- Akça, Emine Dilşad - Yıldız, Mualla. "Dindar İnsan Algısı Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması". *Bilimname* 43 (Mart 2020), 409-435. <https://doi.org/10.28949/bilimname.688640>
- Anderson, Perry. *Postmodernitenin Kökenleri*. çev. Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Arslan, Mustafa. "Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması". *Din Bilimleri Akademik Çalışmalar Dergisi* 3/1 (Ağustos 2003), 97-116.
- Arslan, Mustafa. "Postmodern Yeni Dinsel Kimlik ve Paranormal İnançlar". *Milel ve Nihal* 12/2 (2015), 55-72. <https://doi.org/10.17131/milelnihal.88195>
- Arslantürk, Zeki - Arslantürk, E. Hamit. *Uygulamalı Sosyal Araştırma Kavramlar-Metotlar-Teknikler-Bilgisayar Uygulamaları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010.
- Baudrillard, Jean. *Simülakrlar ve Simülasyon*. çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı, 2003.
- Bayram, Yavuz. "Postmodernizm Üzerine". *Baykara* 5 (2007), 37-39.
- Bell, Judith. *Doing Your Research Project*. Buckingham: Open University Press, 2. Basım., 1993.
- Büyükköztürk, Şener. *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi, 16. Basım, 2012.
- Büyükköztürk, Şener. *Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi, 7. Basım, 2007.
- Can, Abdullah. *Bilimsel Araştırma Sürecinde Nicel Veri Analizi*. Ankara: Pegem Akademi, 2013.
- Coştu, Yakup. "Dine Normatif Ve Popüler Yaklaşım: 'Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi'". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (Haziran 2009), 119-139.
- Demir, Talip. "Postmodern Perspektiften Popüler Kültür ve Dindarlığın Yeni Formları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2016), 125.
- Devellis, Robert F. *Ölçek Geliştirme: Kuram ve Uygulamalar*. çev. Tarkan Totan. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2014.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: Diyanet Vakfı, 2014.
- Erol, Erkan. "Türkiye'de Dindarlığın Tespiti ile İlgili Çalışmalar ve Tahkiki Dindarlığın Ölçülmesiyle İlgili Öneriler". *EKEV Akademi Dergisi* 18/60 (2014), 125.
- Friedman, Jonathan. "Küresel Sistem Küreselleşme ve Modernitenin Parametreleri". çev. Abdullah Topçuoğlu - Yasın Aktay. *Postmodernizm ve İslam, Küreselleşme ve Oryantalizm*. Ankara: Vadi Yayınları, 1996.
- Furseth, Inger - Repstad, Pal. *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*. çev. İhsan Çarçoğlu - Halil Aydınalp. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2. Baskı., 2013.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 8. Baskı., 2018.
- Göle, Nilüfer. *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- İmil, Muhittin. "Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihani: Post-Pandemik Dönem ve Din". *Dini Araştırmalar* 23/57 (2020), 65-94. <https://doi.org/10.15745/da.721846>
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi, Kavramlar, İlkeler, Teknikler*. Ankara: 3A Araştırma Eğitim Danışmanlık, 5. Basım, 1995.
- Karavaşin, Hakkı. "Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (AÜİFD) Dergisi* 49/1 (2008), 192-193. https://doi.org/10.1501/İlhFak_0000000960
- Karavaşin, Hakkı. "Türkiye Kırşal Dindarlığı Üzerine Bir Pilot Araştırma (Gördes ve Çevre Köyleri Örneği)". *Dini Araştırmalar* 10/28 (2007), 105-117.
- Kayış, Aliye. "Güvenirlilik Analizi (Reliability Analysis)". *Spss Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. ed. Şeref Kalaycı. 405. Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2006.
- Köktaş, Mehmet Emin. *Türkiye'de Dini Hayat*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.
- Lyotard, Jean François. *Postmodern Durum*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013.
- Mahbubi, Reza. "SakhtMogayese (Bumi) Berayae Sencesh Dindari". *Management in The Islamic University* 9/4/1 (2015), 121.
- Onay, Ahmet. "Dindarlık Ölçme Çalışmaları: Dindarlık Ölçümünde Üç Farklı Yaklaşım ve Ölçmenin Esasları". *İslami Araştırmalar Dergisi* 14/3-4 (2001), 439-449.
- Özbolet, Abdullah. "Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık". *Journal of Islamic Research* 28/3 (2017), 265-278.
- Polat, Filiz Çömez. *Türkiye'de Değişen Dindarlık Göstergeleri Ve Sosyal Medya*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>

- Scherer, Robert F. - vd. "Dimensionality of Coping: Factor Stability Using the Ways of Coping Questionnaire". *Psychological Reports* 62/3 (ts.), 763-770.
- Seyhan, Beyazıt Yaşar. "Dini Şuur Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması". *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (2015), 399-414.
- Sönmez, Özlem Altunsu. "Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2016), 566. <https://doi.org/10.21497/sefad.285505>
- Sungur, Erol. *Postmodern Tüketim Anlayışında Dindar Yaşam Biçimleri*. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Taplamacioğlu, Mehmet. "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet Ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)* 10/1 (1962), 141-151. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001240
- Taş, Kemaleddin. "Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma". *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik. 180. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.
- Tekin, Mustafa. "Türkiye Toplumunun Dini Hayatında Postmodern Tezahürler". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2011), 5.
- Tezbaşaran, A. Ata. *Likert Tipi Ölçek Geliştirme Kılavuzu*. Ankara: Psikologlar Derneği Yayınları, 1997.
- Tüzer, Abdüllatif. *Çağdaş Sorunların Kısacasında Din*. Ankara: Elis Yayınları, 2017.
- Ulu, Mustafa. *Dindarlığın Tanımı, Boyutları ve Ölçülmesi Üzerine Psikolojik Bir Araştırma, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Öğrencileri Örneği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Uysal, Veysel. "İslami Dindarlık Üzerine Bir Pilot Çalışma". *İslami Araştırmalar Dergisi* 8/3-4 (1995), 263-271.
- Yakut, İdris - Taş, Kemaleddin. "İran'da Üniversite Öğrencilerinin Din Anlayışı Üzerine Ölçek Çalışması". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/72 (2020), 1026.
- Yapıcı, Asım. "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 2/2 (2002).
- Yapıcı, Asım. "Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları". *İlahiyat Akademi Dergisi* 12 (2020), 3.
- Yapıcı, Asım. "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 6/1 (2006), 65-115.
- Yaylacı, Yunus Emre. "Postmodernizmi Nietzsche Üzerinden Temellendirme Denemesi". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 16/808 (2019), 68.